

Mladen Juvenal Milohanić, *Glagoljski natpisi i zapisi na Bujštini*, biblioteka Buješki kronotop, Buje: Ogranak Matice hrvatske, 2018., 153 str.

Ogranak Matice hrvatske Buje izdavač je knjige *Glagoljski natpisi i zapisi na Bujštini* autora Mladena Juvenala Milohanića uz suizdavača IKD »Juraj Dobrila« Pazin. Autor knjigu započinje uvodnim tekstovima: »Crkvena uprava/upravna povezanost Bujštine«, »Zemljovid Bujštine« i »Glagoljsko bogoslužje«. Korpus knjige čini poglavlje naslova »Glagoljska pismenost – sačuvana baština«, koji sadrži četiri sljedeće cjeline: I. »Kameni natpisi«, II. »Grafiti«, III. »Glagoljski upisi«, IV. »Liturgijske knjige«. Unutar svake od navedenih cjelina autor se bavi sačuvanim glagoljskim tragovima u različitim oblicima na području Bujštine. Knjiga je opremljena fotografijama, a sadrži i predgovor, bilješku o autoru, izvore i literaturu.

»Crkvena uprava/upravna povezanost Bujštine«, »Zemljovid Bujštine«, »Glagoljsko bogoslužje« (str. 9 – 19) uvodni je dio kojim autor započinje priču o glagoljici na području Istre. Uporaba glagoljice na području Istre u sačuvanim glagoljskim natpisima – spomenicima svjedoči o bogatoj povijesnoj i kulturnoj baštini Hrvatske u kojoj je Istra pustila dubok, neizbrisiv trag. Premda je na području središnje Istre, prema riječima autora, glagoljsko pismo najplodonosnije živjelo, i druga područja, poput, primjerice, Bujštine na sjeverozapadu upotpunjavaju različitim glagoljskim spomenicima taj istarski glagoljski mozaik. Područje Bujštine s Umagom, Novigradom i Bujama te općinama Oprtalj, Brtonigla i Grožnjan, uz male razlike, odgovara prostoru nekadašnje Novigradske biskupije u čijem je sastavu u srednjem vijeku bilo 17 župa i kapelanija. Biskupija je postojala od 520. godine kada se spominje i traje sve do pripojenja Tršćanskoj biskupiji 1828. godine. Taj prostor Bujština danas uključuje sve župe, ukupno 23, osim onih na slovenskom dijelu Istre. Na području Novigradske biskupije 1660. godine bilo je 11 župa i kapelanija u kojima su knjige ispisivane glagoljicom. Što se tiče glagoljskoga bogoslužja, autor navodi da su fratri trećoredci u Novigradu, inače glagoljaši iz Dalmatinske provincije, na blagdan sv. Pelagija 28. kolovoza u procesiji predvodili pjevanu staroslavensku misu u novigradskoj kaptolskoj crkvi. Do svoje propasti 1797. godine Mletačka Republika nije branila djelovanje glagoljaša, a samim time ni uporabu glagoljice, dok je Austrija 1818. godine zabranila uporabu glagoljice notarima i pravnouredskoj službi. Glagoljski je misal tiskan do 1893. godine, a nakon toga prezbiteri su mogli koristiti samo latinske misale. Na ovom su području zadnji glagoljaši djelovali do 1880. godine u Tribanu, odnosno 1850. godine u Šterni i Kaštelu. Autor skreće pozornost na činjenicu da je pop glagoljaš bio čovjek iz naroda povezan sa svojom pastvom. S obzirom da je svaka imućnija kuća nastojala barem jedno dijete dati u popove, nije neobično da je u domicilnom ambijentu takav pop uvijek bio nečiji sin, brat, stric... Čak i onda kad nije bio rodom iz župe u kojoj je službovao, pop glagoljaš bio je domaći čovjek iz naroda, a ne nepoznat i nametnut stranac. Inače, plovani su bili naziv za popa glagoljaša koji bi postao župnikom što je bila praksa na području Istre, Kvarnera i Hrvatskoga primorja. Istarski su popovi glagoljaši imali titulu *pre*, a titula *don* koristila se u Dalmaciji.

Pravi sadržaj knjige »otvara« poglavlje »Glagoljska pismenost – sačuvana baština« koje se, kako je već spomenuto, dijeli na četiri potpoglavlja, od kojih svako prikazuje različite vrste glagoljskih zapisa, što nepokretnih, što pokretnih kulturnih dobara s različitim područja Poluotoka. Svako poglavlje zemljopisno obuhvaća određeno područje na koje se autor osvrće ukazujući na značajke odabranih glagoljskih zapisa. Valja napomenuti da je knjiga bogato opremljena fotografijama glagoljskih zapisa u njihovu »prirodnom staništu« stopljenim s okolišem (kameni natpisi i grafiti), kao i onih glagoljskih rukopisa.

I. »Kameni natpisi« (22 – 54)

Čovjekova potreba da pusti pisani trag, zapis u kamenu, prema riječima autora, nije se odnosila samo na javne građevine i sakralne objekte, nego je iznenađujuće velik udio natpisa na privatnim kućama. Čepić, Šterna, Materada, Grožnjan, Završje – Čirkoti mjesta su s kamenim natpisima na koje se autor osvrnuo, a također i Materada i Zrenj u kontekstu izgubljenih glagoljskih spomenika na tim lokalitetima. Osim Čepića podno Učke, na rubu istoimenoga polja, na Gornjoj Bujštini postoji još jedan Čepić uz slovensko-hrvatsku granicu. Pružen je kratak osvrt na povijest toga kraja od propasti Rimskoga Carstva, vladavine Bizanta, franačkih gospodara, naseljavanja Slavena... Autor također navodi da je biskup Gaspare Negri zabilježio veliku bijedu žitelja toga kraja dok je tadašnji župnik stalno izbivao iz župe. Spominje se i primjer crkve Majke Božje Snježne koja je građena od 1460. do 1492. godine prvenstveno donacijama pobožne obitelji Gravisi i »siromašnog puka čepićkoga kraja...«. U unutrašnjosti je crkve ploča s glagoljskim natpisom iz 1588. godine. Radi se o natpisu prigodom služenja Mlade mise popa glagoljaša Stipana, rođenoga 1551. godine. Razvaline su stare Šterne vidljive i danas. Turskim su najezdama i njihovim provalama u Istru 1483. godine stradale Buzeščina i Roščina. Tada je srušena i uništena stara Šterna s pavlinskim samostanom. Danas u Šterni postoji župna crkva sv. Mihovila iz 14. stoljeća. Sačuvani su glagoljski natpisi u crkvi iz 1541. godine koje spominje pre Erolim, plovani. Materada se u dokumentima spominje 1154. godine. Današnju Materadu čini nekoliko kuća. Zajedno s Jurcanima imala je najvažniju ulogu na pravcu od Umaga do Buja. Područje Materaštine naselili su Hrvati pristigli iz drugih krajeva Istre, Čićarije i Dalmacije. Osam je sela smješteno na području Materaštine. U selu Boškarija dominirala je crkva Blažene Djevice Marije od Snijega sa sačuvanim glagoljskim upisima iz 1531. godine te se spominje pop Ivan Stručić. Grožnjan se u pisanim dokumentima prvi put spominje 1102. godine kao *Castrum Grisiniana*, a tada se spominje i župa. Mise su služene u crkvi sv. Vida te crkvicama sv. Martina i sv. Helene. U mjestu se tradicionalno obrađivao kamen. Sačuvan je glagoljski natpis iz 16. st. na stambenoj kući neodređena teksta. U mjestu Završje – Čirkoti nalazi se stara romanička crkva sv. Primusa i Felicijana. U crkvi se nalaze srednjovjekovne freske s prijelaza 14. u 15. stoljeće. Autor je također istaknuo da je na groblju oko spomenute crkve sačuvana nadgrobna glagoljska ploča iz 1603. godine. Za nju se smatralo da je razbijena na komade i da je iskorištena kao građevni materijal oko groblja te da je stoga pripadala izgubljenoj spomeničkoj baštini. No, pronađena je na mjesnom groblju 2016. godine tijekom istraživanja i sakupljanja građe o glagoljskim natpisima.

II. »Izgubljeni spomenici« (55 – 59)

Na području koje obuhvaća pet sela (Čepić, Grimalda, Mali Mlun, Marčenigla i Zrenj), naišlo se na nestale glagoljske zapise. Kako se u knjizi navodi, za Zrenj se veže legenda o glagoljičkim slovima ispisanim na grobu Euzebija, Jeronimova oca. Premda se radi o izmišljenoj legendi za potrebe opravdanja uporabe glagoljice i narodnoga jezika u bogoslužju, ipak ostaje činjenica da su na području Zrenja i u njegovoj okolici pronađeni tragovi pisanja glagoljicom. Autor se dalje osvrće na postojanje dvaju glagoljskih zapisa, jednoga sačuvanog, iz 1558. i drugoga izgubljenog, iz 1582. godine. Potonji je ipak rekonstruiran temeljem arhivske građe i najvjerojatnije se odnosi na neki graditeljski zahvat u župnoj crkvi. Zub je vremena uništio natpis i on je nestao 1871. godine.

III. »Grafiti« (60 – 95)

U ovoj se cjelini autor bavi »črčkarijama« koje su po njegovim riječima okupirale slobodne površine po kojima se ostrim šiljkom moglo ispisivati. Za razliku od kamenih natpisa, čije je stvaranje bilo djelo – projekt više ljudi, grafiti su djelo jedne osobe, koja je njihov idejni začetnik i tvorac. Kao takvi, po svojoj su naravi grafiti rezultat trenutačnoga poriva i raspoloženja te su uvijek afektivno obojani. Iako ih ima na različitim mjestima, ponekad i neočekivanim, njihov su rasadnik freske. Gledano s povijesne točke, oni svjedoče o svakidašnjim situacijama, ljudskim događajima i iskustvima u proteklim vremenima, oslikavajući bilo vremena, ljudske temperamente, kulturnu razinu, te su živ govor ljudi određenoga prostora i vremena. Bez obzira na to gdje se istarske freske nalazile, unutar sakralnih objekata, po grobljima ili na lako dostupnim javnim mjestima, za običan nepismeni puk one su bile knjige koje su ih poučavale, koje su im govorile... Nakon što bi freske bile gotove, na oslikanim zidovima crkava oni vični pisanju imali su potrebu zabilježiti trenutačna raspoloženja. Zapisivane su tako molitve, liturgijski citati, imena ljudi, njihovi nadimci. Sadržajno su se grafiti osvrtni na događaje, situacije koje su obilježile život običnoga puka, kao npr. ratni sukobi, vremenske neprilike, oskudica ili nešto drugo. Slike – freske bile su sugovornici, s njima se razgovaralo, pred njima se jadalo, radovalo, molilo... Autor navodi Oprtalj i najstariju crkvu Blažene Djevice, odnosno sv. Marije Nove, koja je sagrađena u 15. st., a u kojoj su zidne slike četvorice majstora druge polovice toga stoljeća. Freske su ispisane glagoljskim grafitima. Spominje se također i crkva sv. Jelene u istoimenom zaseoku, koju je oslikao slikar Creleginus iz Kopra. Freske datiraju iz 15. st., natpis je datiran 1496. godinom, a oltar je iz 1770. godine. Unutrašnjost je, pak, crkvice sv. Silvestra u zaseoku Buzećani ukrašena dvjema freskama s početka 16. st., koje su danas u lošem stanju. I crkva je sv. Petra s područja Sorbar (Sorbari) s freskama iz 15. st. premda sama crkva potječe iz 13. stoljeća. Autor upozorava ne samo na glagoljske zapise u crkvi nego i na freske »Isusa suvladara s evanđelistima i 12 apostola«.

IV. »Glagoljski upisi – matične knjige« (96 – 150)

Autor se u ovom poglavlju osvrće na uporabu glagoljice u matičnim i crkvenim knjigama te računskim bratovštinskim knjigama. Vođenje matičnih i računskih knjiga bratovština u glagoljaškim župama, po riječima autora, produžuje aktivnu uporabu ovoga pisma u Istri. Matične su knjige, kao javne isprave, pouzdan izvor podataka te su kao takve po-

godne za različita znanstvena istraživanja. Iz njih se mogu iščitati društvena povijest, demografski pokazatelji, crkvena povijest. One su nadasve vrijedan spomenik kulturne i nacionalne baštine. Glagoljski zapisi u matičnim knjigama svjedoče o kontinuiranoj uporabi hrvatskoga jezika i glagoljskoga pisma u Istri, pa tako i na području Bujštine. Provođenjem zaključaka pokrajinske sinode u Akvileji iz 1596. godine, daju se smjernice biskupima o postupnom uvođenju latinskoga jezika u crkvene obrede. Otad se glagoljica postupno povlači pred talijanskim jezikom i latiničnim pismom. Prema navodima autora, porečki i novigradski biskupi tužili su se na nedostatak slavenskih prezbitera i njihovo nepoznavanje latinskoga jezika, dok se, pak, oni tuže na pomanjkanje crkvenih knjiga (misala, brevijara i lekcionara). Prema izvješću novigradskoga biskupa Tommasinija iz 1568. godine, od sedamnaest bogoštovnih jedinica biskupije u jedanaest su župa i kapelanija popovi glagoljaši kojima su potrebne liturgijske knjige na slavenskom ilirskom. U svezi s glagoljskim upisima u matičnim knjigama navedeno je da se radi o matičnim knjigama krštenih, vjenčanih i umrlih. Dio se toga danas nalazi pri župnim uredima, Biskupijskom arhivu u Poreču te u Zagrebu. Najviše je upisa učinjeno u razdoblju od 1630. do 1750. godine, što bi bila 772 upisa u 15-ak knjiga. Sami su upisi sporadični, ovisno o tome koliko je dugo i gdje službovao župnik glagoljaš. Upise su unosili domaći ljudi ili rodом iz središnje Istre, a početkom 17. st. dolaze i glagoljaši s područja Zadra, Krka i Liburnije. Uporaba je glagoljice dokaz slavenskoga – hrvatskoga identiteta, čega su glagoljaši bili jako svjesni. Istaknut je poseban doprinos franjevacа trećoredaca. Autor se također osvrnuo i na pisane izvore, vizitacije novigradskih i koparskih biskupa na području Kaštela te papina vizitatora s 1579. na 1580. godinu. Uz upise na glagoljici, u matičnim su knjigama sačuvani i obrednici i glagoljski misali. Upisivanje se glagoljicom u matične knjige prakticira i krajem 17. i početkom 18. st. te je zahvaljujući, zapravo, naklonosti pojedinih biskupa prema glagoljici, poticana ravnopravna uporaba toga pisma u župnim knjigama. Uz Kaštel autor dalje spominje primjere njene uporabe i na drugim lokalitetima, primjerice, na području Momjana gdje se glagoljicom u knjige upisivalo od 1731. do 1751. godine, premda same matice nisu sačuvane. Za područje Brtonigle neizmjeran doprinos dao je Ivan Krajcar, župnik Brtonigle i Nove Vasi. U matičnim se knjigama crkve sv. Zenona u Brtonigli nalazi pet glagoljskih upisa od 1614. do 1617. godine. Prema navodima autora, na području Novigradske biskupije u jedanaest se župnih crkava služba vodila na staroslavenskom jeziku, a korišteni su misali i lekcionari tiskani glagoljicom. Njih je ponestalo tijekom 17. st. što je navedeno u izvješćima biskupskih vizitacija. Zbog navedenoga biskupi preporučuju tiskanje novih liturgijskih knjiga na staroslavenskom i starohrvatskom jeziku, latiničnim pismom zvanim *ščavet*. Uporaba se ovih knjiga negdje zadržala i do 1886. godine. Ščaveti su sačuvani i u Čepiću i u Tribanu.

Knjiga završava bilješkom o autoru te navođenjem korištenih izvora, literature i dokumenata.

Jasna Mrkonjić